

РОСІЙСЬКА СТРАТЕГІЯ ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ: МОСКОВСЬКІ ЗЛОЧИННІ «ХВИЛІ» ГОЛОДОМОРІВ

Валентин КРИСАЧЕНКО

orcid.org/0000-0002-4965-2750

доктор філософських наук, професор,

завідувач відділу військово-патріотичного виховання НДІУ

Анотація. Досліджується геноцид української нації в СРСР шляхом штучних голодоморів 1921–1923, 1932–1933 і 1946–1947 років. У кожному з них українці зазнавали неоправданих людських, політичних, культурних, інтелектуальних, економічних, матеріальних та інших втрат. Голодомори як злочини геноциду визнані Верховною Радою України, парламентами 19 держав світу, низкою поважних міжнародних організацій та інституцій. Вся повнота відповідальності за вчинені злочини геноциду покладається на окупаційну російську владу в Україні. Створена нею партійно-радянська система тоталітарного правління здійснила ідеологічне обґрунтування, організаційне провадження та безпосереднє виконання геноциду значної частини української нації. Ідеологічна компонента знаходилась у віданні більшовицької правлячої партії. Організаційна включала вертикаль управлінських та виконавчих структур, з особливою контролюючою роллю мультимодальних репресивних органів. Виконавча складова формувалась на основі повноважень і представників останніх, з широким залученням колаборантів. Згідно з кримінальним правом суб'єктом відповідальності постає сторона, щодо якої доказово зроблено висновок про її безпосередню участь у спричиненні дій, кваліфікованих відповідно до існуючого законодавства як протиправні, тобто злочинні. В такому контексті відповідальність за злочин голодомору-геноциду розмежовується на чотири рівні: особиста, колективна, колегіальна, державна. Це дає підставу для відкриття кримінального провадження не лише проти тих чи інших персоналій, причетних до організації голодоморів, але й проти самої держави (СРСР), політичних структур (РКП(б)–ВКП(б)–КПРС), управлінських та силових органів (Наркомати та ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ та ін.), виконавчих угруповань та груп (комнезами, буксирні бригади тощо). Апеляційний суд Києва розглянув провадження про Голодомор 1932–1933 рр. за статтею 442 Кримінального кодексу України про злочин геноциду і визнав особисту провину низки тодішніх партійних керівників. Заключний документ Апеляційного суду прикметний низкою принципових висновків, котрі створюють підставу для розгортання подальших проваджень у цьому напрямку, зокрема законодавчого, управлінського та процесуального його здійснення. Цю роботу необхідно продовжувати і поглиблювати, оскільки позиція Росії щодо України не зазнала жодних позитивних змін. Нинішня повномасштабна гібридна війна, яку РФ провадить проти України, є проявом і продовженням її багатовікової стратегії щодо українського народу з метою позбавлення його фізичного та цивілізаційного існування.

Ключові слова: Україна; Росія; голодомор 1921–1923; голодомор 1932–1933; голодомор 1946–1947; голодомор як геноцид; кримінальна відповідальність; Нюрнберзький процес-2.

RUSSIAN STRATEGY OF THE UKRAINIAN NATION'S GENOCIDE: MOSCOW'S CRIMINAL WAVES OF THE HOLODOMORS

Valentyn KRYSACHENKO

Doctor of Philosophical Sciences, professor,

Head of the Military and Patriotic Education Department of RIUS

Annotation. *The genocide of the Ukrainian nation in the USSR through the artificial famines of 1921-1923, 1932-1933 and 1946-1947 is studied. In each of them, Ukrainians suffered irreparable human, political, cultural, intellectual, economic, material and other losses. The Holodomor was recognized as a crime of genocide by the Verkhovna Rada of Ukraine, the parliaments of 19 countries, and a number of respected international organizations and institutions. The full responsibility for the crimes of genocide lies with the occupying Russian authorities in Ukraine. The party-Soviet system of totalitarian rule created by them carried out ideological substantiation, organizational proceedings and direct implementation of the genocide of a significant part of the Ukrainian nation. The ideological component was administered by the Bolshevik ruling party. Organizational component included a chain of management and executive structures, with a special controlling role of multimodal repressive bodies. The executive component was formed on the basis of the powers and representatives of the latter, with the broad involvement of collaborators. Under criminal law, the subject of liability is the party in respect of which it is established that its direct participation in the commission of actions qualified under existing law as illegal, i.e. criminal. In this context, the responsibility for the crime of the famine-genocide is divided into four levels: personal, collective, collegial, state. This gives grounds for initiating criminal proceedings not only against certain individuals involved in the organization of the Holodomor, but also against the state (USSR), political structures (RCP (b) - VKP (b) - CPSU), administrative and law enforcement agencies (People's Commissariats and VUCHK-GPU-NKVD-KGB, etc.), executive groups and groups (komneza, towing brigades, etc.). The Kyiv Court of Appeal considered the proceedings on the Holodomor of 1932-1933 under Article 442 of the Criminal Code of Ukraine on the crime of genocide and acknowledged the personal guilt of a number of party leaders at the time. The final document of the Court of Appeal is marked by a number of fundamental conclusions, which create a basis for the deployment of further proceedings in this direction, in particular its legislative, administrative and procedural implementation. This work needs to be continued and deepened, as Russia's position on Ukraine has not changed. The current hybrid war that Russia is waging against Ukraine is a manifestation and a continuation of its centuries-old strategy towards the Ukrainian people in order to deprive them of their physical and civilizational existence.*

Keywords: *Ukraine; Russia; famine 1921-1933; famine 1932-1933; famine 1946-1947; famine as genocide; criminal liability; Nuremberg Trials-2.*

Геноцид українського народу з боку російської влади є її усталеною політикою щодо України [10]. Свого вкрай страхітливого прояву він набув у формі голодоморів – свідомого, цілеспрямованого і насильницького доведення конкретного етносу до вимирання шляхом позбавлення людей найнеобхідніших засобів для виживання [5; 6; 29]. Жахлива

послідовність російської політики нищення українців з періодичними піками наростання активності, своєрідними злочинними «хвилями», відкрилася світові з настанням Великого Голоду 1932–1933 рр., котрий з особливою жорстокістю «відтворив» більшовицьку практику нищення українців десятилітньої давності. На цю обставину, тобто злочинну

регулярність, звернено увагу ще в посланні Української Національної Ради в Канаді до прем'єр-міністра Великобританії Ремзі Макдональда від 2 жовтня 1933 р. В документі наголошується на тому факті, що «протягом значного часу населення Східної України (яке зараз знаходиться під військовою окупацією) систематично піддається голоду московськими властями». І далі: «Повторюється голодомор 1921–1922 рр., коли загинуло майже 10 мільйонів, проте цього разу він проводиться у набагато більшому масштабі» [31, с. 77]. Ініціатори послання ще не могли знати, що через дужину літ більшовицький режим знову вдасться до цієї зброї знищення української нації.

В семантичному контексті принциповими є два аспекти: визначення обох злочинів як голодоморів, з одного боку, і акцентація на циклічності цих подій – з другого. Вчинення голодомору, таким чином, постає наслідковим явищем цілеспрямованих дій, скерованих на позбавлення людей засобів для існування, тобто доведення до стану голоду, із наступними масовими летальними наслідками при відсутності будь-якої допомоги та засобів харчування. Злочинна послідовність підтвердилась організацією тоталітарною владою чергового голодомору у 1946–1947 рр. Це дає підстави **оцінювати голодомори як системну стратегію геноциду української нації владою СРСР**. Подібні дії вимагають не лише морального осуду, але й провадження кримінальних справ проти його ідеологів, організаторів та виконавців.

Метою дослідження є аналіз системності та циклічності голодоморів української нації в СРСР, розкриття механізмів їх здійснення, виявлення ідеологів, організаторів та виконавців геноциду

в контексті необхідного провадження кримінальної відповідальності за вчинені злочини. Досягнення результату здійснено на основі використання методів політичного аналізу, історичної реконструкції, типології та компаративістики, досвіду міжнародної спільноти з притягнення до відповідальності за вчинення геноциду, голокосту та воєнних злочинів їх призвідників та винуватців.

Вихідне поняття

У повсякденному вжитку слово «голодомор» означало, далєбі, масовий голод, внаслідок якого гине багато людей. Такі явища зазвичай пов'язували в народі з моровицями (чумою, холерою) та стихійними лихами, насамперед із посухами та наступними неврожаями. «Словарь української мови» Бориса Грінченка означає терміном «**голодити**» як дію – «**морить голодом**», тобто свідому акцію, здійснену з певною метою. Але дію зазвичай індивідуалізовану, спрямовану людиною проти себе самої або когось із ближнього оточення. Подібна дія практикувалась у в'язницях, на військовій службі, в окремих родинях (звісна опозиція «мачуха–пасербиця») і т. д. Отже, «морить голодом» у реверсному варіанті і є «голодомором».

У лексиконах радянської доби воно не зустрічається, хоча в художній та літописній літературі його побутування є досить тяглим. Викликано це тим, що тоталітарний режим надав цьому терміну принципово нового, злочинного, змісту і тому жадав його повного вилучення з поля зору громадськості. **В ХХ ст. під голодомором стали розуміти штучно створений масовий голод в СРСР комуністичною владою з метою знищення української нації**. В часових

вимірах йдеться про періоди 1921–1923, 1932–1933 та 1946–1947 рр., котрі відділені один від одного інтервалом у 10–12 років, що дає можливість стверджувати про злочинну послідовність та неперервність дій радянської влади у досягненні означеної мети.

Термін «голодомор», завдяки увіходженню в поле зору світової спільноти цієї злочинної події, почав інтернаціоналізуватися і нині став звичним для багатьох європейських, включаючи германські та романські, мов. Наприкінці ХХ ст. поширилась трансформація означуваного явища у власну назву, а саме: подій конкретного голодомору 1932–1933 рр. як **Голодомору** (з великої літери). Інша поширена назва цих трагічних подій – **Великий Голод**, яка є синонімічною до Голодомору.

Голодомори

Тема голодоморів привертала увагу багатьох дослідників в різні часи і в різних країнах, причому як за кордоном, так і в Україні. Узагальнення існуючої повноти фактів і доказів дають можливість стверджувати про вчинення тоталітарною владою в СРСР трьох голодоморів, котрі обґрунтовано і справедливо кваліфікуються як злочини геноциду української нації. Голодомори 1921–23, 1932–33 і 1946–47 років забрали життя щонайменше 15 млн. українців, що призвело до непоправних втрат як у генетичному, так і культурному здоров'ї нації, і мали на меті зламати волю українського народу до спротиву та боротьби за свободу.

1921–1923

Причини, протікання та наслідки голодомору 1921–1923 рр. досліджували насамперед фахівці з української діаспори:

практично одночасно, в 1922 р., в Торонто та Детройті були надруковані аналітичні огляди І. Герасимовича та Р. Млиновецького, в яких містилася докладна інформація і про насильницьку більшовицьку політику голоду, і про потребу реакції міжнародної спільноти на цей злочин; згодом ґрунтовні узагальнення позиції західної думки здійснив Р. Сербин [24]. В материковій Україні до цієї проблеми звертались К. Воблий, М. Гуревич, С. Томілін, М. Птуха, Ю. Корчак-Чепурківський та інші вчені.

Політика. Голодомор 1921–1923 рр. став логічним наслідком втілення в життя політики нової російської влади, котра афілювалась як диктатура пролетаріату. Попри задекларовані принципи рівності, братерства та солідарності, більшовицький режим сповідував ті ж самі принципи великодержавного шовінізму та самодержавства, що й царська влада, задекорувавши їх цього разу в комуністичну обрामівку. Україні в системі більшовизму відводилась традиційна (в російському розумінні) роль: **ресурсна**, із тотальним запереченням її суб'єктності у будь-якому вимірі – політичному, етнічному, культурному, цивілізаційному і т. ін. При цьому засоби і міра використання цього «ресурсу» не мали жодних обмежень, оскільки визначались *принципом Шарікова*: «отобрать і поделить».

Для більшовиків, які в жовтні 1917 р. захопили владу в Петрограді і намагались поширити її на всю територію Російської імперії, селянство ніколи не було союзником, але завжди (як дрібні власники) – потенційним ворогом. Саме цим насамперед і пояснюється **червоний терор** проти цього класу, який тоді ж обґрунтував В. Ленін: «Кампанія

против деревни – это военная кампания. Крестьяне, уклоняющиеся от сдачи хлеба, объявляются «врагами народа» со всеми вытекающими отсюда последствиями, с применением к ним высшей меры наказания – расстрела, повешения, заключения в концлагеря особого назначения и т. п.». А український селянин в цій ідеології поставав ворогом в квадраті, оскільки саме його існування ще й заперечувало всі домагання російського шовінізму на цивілізаційну спадщину давньої Русі та європейськість Росії. Всі настанови вождя, включаючи з розстрілами та концтаборами, були повністю реалізовані в Україні. Понад те, саме тут було апробовано і здійснено широкомасштабний злочин проти людяності нового типу – **штучний голодомор**.

Організація. Ресурси України московська влада освоювала на засадах доктрини **воєнного комунізму**, котра була чинною протягом 1918–1921 рр. Ця політика передбачала суцільну націоналізацію банків, заводів і фабрик, землі, маєтків, торговельних установ тощо з основною метою – забезпечення необхідних потреб Червоної Армії з утопічною задумкою побудувати суспільство всезагального «благоденства». На практиці це виглядало як експропріація національного надбання всієї України в інтересах правлячої більшовицької верхівки.

4 січня 1919 р. рішенням Реввійськради Росії створюється Український фронт для ведення агресивних дій проти України, а вже 6 січня в Харкові декларується утворення маріонеткової Української Соціалістичної Радянської Республіки. Тимчасовий уряд УСРР 11 січня оголошує декрет про націоналізацію промисловості, 16 – цукрових заводів, а

18 – театрів і кінотеатрів. 25 січня 1919 р. цим же урядом ухвалюється декларація про необхідність об'єднання УСРР та РСФРР, а також декрет про продовольчу справу в Україні. Москва таким чином легітимізувала свої наміри щодо України і задекларувала принципи – колоніально-експресивні – взаємин з нею. На квітень 1919 р. більша частина української території вже контролювалась проросійськими силами, котрі проголосили «червоний терор» – розправу над будь-ким без суду і слідства. Саме тут стараннями опричників Л. Троцького вперше в історії були створені **концтабори** для утримання і катування непокірних.

Голод був запрограмований владою: 12 квітня 1919 р. декретом ВУЦВК «Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства» в Україні встановлювалась **продовольча диктатура** – монополія держави на продовольчі ресурси. За цією постановою все продовольство передавалось у розпорядження державних органів, котрі виконували розподільчу функцію, зокрема «підживлювали» свою інфраструктуру у вигляді пайків по талонах. Стосовно населення вводилась продовольча розкладка, а приватна торгівля продуктами категорично заборонялась. Процедура **реквізиції** здійснювалась репресивними методами із широким залученням військових загонів, каральних органів та мобілізованих робітників. Не обходилося, звісно, і без допомоги місцевих, головно, декласованих селян (незаможників), котрі шукали в грабунку статечних сусідів можливість добряче пожитися або принаймні вижити. На селі запроваджувалась **кругова порука**, тобто недоїмка одного з членів громади падала відповідальністю на все село.

На додаток 25 травня 1919 р. декретом «Про соціалістичний землеустрій» проголошувалась т. зв. **комунізація селян**, за якою націоналізована земля передавалась цукровим заводам з кріпацькими радгоспами, а для решти селян, які стали водночас безземельними, пропонувалось життя в комунах на засадах тотальної спільності (майна, їжі, жінок, дітей і т. д.). У грудні 1919 р. відбулася VIII конференція РКП(б), на якій було вирішено, що політика продрозкладки в Україні має бути не лише продовжена, але й посилена. Оскільки селяни не бачили сенсу в повному відтворенні чи навіть нарощуванні виробництва своєї продукції, втрачався стимул для її товарного виробництва. Внаслідок цього стрімко почала падати площа посівних земель та скорочувались поголів'я худоби.

Десуверенізація. Радянська влада в Україну увірвалась на російських багнетах. Існування декоративної УСРР не мало створювати ілюзій щодо того, хто в домі господар. **Позиція вторинності, меншовартості, ілюзорності була закріплена після російської окупації України у відповідних документах та угодах того часу.** Про це відверто зазначено в резолюції IV Всеукраїнського з'їзду Рад від 20 травня 1920 р.: «IV Всеукраїнський з'їзд Рад заявляє, що УСРР, зберігаючи свою самостійну державну конституцію, є член Всеросійської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки» [16, с. 95]. Саме так: **УСРР є членом РСФРР**, тобто одним із її федеративних складників. Вельми прикметною тут є і номінування сюзерена – «всеросійський», що закорінене у традиційну імперську велич Москви як «собірателя русскіх земель».

Про те, що Україна знову ставала провінцією Росії, підтверджує і Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР від 28 грудня 1922 р. За уряд Росії його уповноваженими постали голова Раднаркому В. Ленін та нарком іноземних справ Г. Чичерін, за Україну – голова Раднаркому УСРР і нарком іноземних справ Х. Раковський. Договір запевняє про створення військового та господарського союзу, але, як свідчить розділ IV, вся повнота виконавчої влади переміщується до Москви: «Объединенные народные комиссариаты обеих республик входят в состав Совета Народных Комиссаров Российской Социалистической Федеративной Советской Республики и имеют в Совете Народных Комиссаров Украинской Социалистической Советской Республики своих уполномоченных...» [16, с. 97–98]. Так, вся влада зосереджувалась в Москві, а на периферії рішення мали контролювати спеціальні уповноважені з центру особи. При цьому так званий «підписант» від України Х. Раковський цю саму Україну глибоко зневажав. Р. Конквест наводить промовисті факти з його біографії. Вже перебуваючи в Києві на початку 1919 р., він пропагував у газеті «Известия» ідею, що український націоналізм є вигадкою декількох інтелігентів, а визнання української мови як державної було б «реакційним» заходом [9, с. 43].

І це було лише зовнішньою декларативною атрибутикою. Насправді ж центральна російська влада в принципі не припускала навіть імовірності вислизання України з-під її впливу. І про це найпереконливіше свідчать не тільки політика на найвищому рівні, але й увесь повсякденний стиль ставлення російських чиновників до українських

справ. Зберігся надзвичайно показовий тогочасний документ про звинувачення в антирадянській діяльності визначного українського епідеміолога і гігієніста, академіка ВУАН з 1921 р. О. Корчака-Чепурковського (1857–1947), одного з дослідників тогочасного голодомору. Протокол по слідчій справі № 210/7735 склав 5 грудня 1922 р. «уповноважений III гр. КРО КГОГПУ Шевцов», який у справі звинуваченого виклав таке: «С момента Октябрьского переворота и до настоящего времени он не только не примирился с существующей в России в течение 5 лет Рабоче-Крестьянской властью, но и не на один момент не прекращал своей анти-советской деятельности, причем в момент внешних затруднений для РСФСР он свою контрреволюционную деятельность только усиливал. А посему... на основании Уголовного Кодекса УССР ... выслать из пределов РСФСР, направив в город Штетин (Германия) сроком на три года» [14, с. 78]. Звісно ж, ні в який Штетин вченого не відправили, а етапували на Крайню Північ рубати ліс...

У цьому документі – концентрація засадничих ідеологем та смислів «нового порядку» більшовиків, включаючи і їхнє ставлення до «українського питання». Насамперед події 24–25 жовтня 1917 р. в Петрограді професійний чекіст називає не Жовтневою революцією, а «переворотом», відображаючи, очевидно, думку самої партії про сутність тих подій, а саме – силове захоплення влади. При цьому він мислить заялженими імперськими категоріями: Росія та РСФРР як геополітичні реальності, спадкоємні у своєму існуванні. Кодексом УСРР слідчий прикривається як «фіговим листком», але, знову-таки, висилає вченого з РСФРР, а не з України. При цьому поза

увагою повністю залишається той факт, що саме слідство триває в Україні проти громадянина УСРР. Для російських службистів останнє не має ніякого значення, воно для них не існує: в їхній уяві та діях постійно проступає велич «єдиної і неділимої». Слід мати на увазі, що на час виголошення вердикту (05.12.1922) УСРР і РСФРР ще були де-юре окремими незалежними державами; договір про створення Союзу між радянськими республіками ще лише передбачалося підписати 30 грудня того ж року. Але «злиті наркомати», про які йшлося вище, вже діяли на всьому постімперському просторі як у себе вдома, тобто як у колишній царській Росії. В цьому відношенні червона влада позиціонувала себе як безпосередній продовжувач та виконавець антиукраїнської політики попереднього, імперського, режиму.

У Меморандумі Європейської Федерації українців за кордоном від 27 вересня 1933 р наскрізною звучить тема про «винищення українців голодомором», і ця більшовицька доктрина стала реалізовуватися одразу після падіння УНР: «Ще в 1921–1922 рр. Троцький навмисно спровокував вибух голоду на Україні як засіб у боротьбі з українцями, що стали на захист політичної незалежності власної країни» [31, с. 75]. Вказівка на Троцького пояснюється тим, що в цей час вся реальна влада на більшовицькому просторі належала Л. Троцькому (Лейбі Бронштейну) як голові Реввійськради та наркому з військових та морських справ РРФСР (1918–1925); цим органам надавалися надзвичайні військові контрольно-каральні повноваження. В цей час В. Ленін (Ульянов) через стан здоров'я вже дещо відсторонився від управління поточною політикою, а Й. Сталін

(Джугашвілі) ще не мав тієї повноти влади, до якої прагнув. А тому саме Троцькому фактично належить втілення в повсякденну практику щодо України політики «воєнного комунізму», котру провадили більшовики в часи захоплення влади та окупації територій інших країн. Більшовик Бронштейн наставляв своїх новоявлених опричників: «Помніть... нам необхідно возвратить Украину России. Без Украины нет России. Без украинского угля, железа, руды, хлеба, соли, Чёрного моря Россия существовать не может» [22, с. 3].

Практика голодомору. План продрозкладки на 1919 р. був визначений у 140 млн. пудів зерна, вдалося відібрати у селян лише 6 млн. Головною причиною став спротив самих селян, а також військові дії за участю формувань УНР та ЗУНР. В наступному році 26 лютого глава уряду УСРР Х. Раковський знову визначив продрозкладку у 160 млн. пудів, у травні – поширив і узаконив експропріацію великої рогатої худоби, овець, свиней, птиці та овочів тощо. Безпосередньо мародерством займалися бійці 1-ї Кінної армії С. Будьонного, спеціальні продовольчі загони, до яких було відмобілізовано тисячі партійців і десятки тисяч робітників. До кінця 1920 р. їхніми насильницькими зусиллями вилучено близько 72 млн. пудів зерна і величезну кількість іншої продукції сільського господарства.

Вилучення зерна більшовицькими продзагонами практикувалося як самоціль, а не виходячи з потреб споживачів та логістики їх забезпечення. Ще в 1920 р., заледве зламавши опір УНР і окупувавши Україну, загарбники ревно взялися вилучати увесь знайдений хліб і відправляти його до Росії. Невдоволення

та опір селян жорстоко придушувались. Спеціально створений Народний комісаріат продовольства, головні функції якого полягали в конфіскації та розподілі продовольства, формував та направляв на хлібозаготівлю озброєні робітничі загони (продзагони). Разом з ним співпрацювали частини особливого призначення, ядром яких були комуністи та комсомольці, а також балтійські матроси та колишні солдати-дезертири. Загальний нагляд здійснювали регулярні частини Червоної Армії, які після основних боїв громадянської війни осіли в Україні. Їхніми спільними зусиллями вдалося в 1920 р. вичавити з України 71,5 млн. пудів зерна.

В умовах, коли ставало сутужно з транспортом, особливо залізничним, більшовики вирішували краще згноїти хліб у буртах, аніж надати його місцевому населенню. За архівними джерелами, у першій половині жовтня 1920 р. чекало на відправлення конфіскованого зерна в Київській губернії 599206, а в Подільській – 744408 пудів; з необхідних 350 для відправки знайшлося заледве 100 вагонів: заготовлений хліб через нестачу транспорту, свідчать документи, «гниє і згорає» [32, с. 39–40].

Проте в червні 1922 р. «українські» більшовики, виконуючи московські директиви, ухвалюють постанову про стягнення боргів за минулі роки: виявилось, що (на їхню думку) грабіжницька продрозкладка в часи захоплення контролю над Україною ними здійснювалася не в належному обсязі. Результат: російські столиці отримали додатково близько 140 тис. пудів зерна. Загалом же в 1922 р. планувалось вилучити 120 млн., а вдалося вигребти трохи більше половини (74,9 млн.), з яких третина (28,5 млн.)

попрямувала до РСФРР. Відвертим цинізмом виглядало також накладання додаткової хлібоздачі на «користь» голодуючого Поволжя, де народ потерпав лише від наслідків засухи, а не організованого державного мародерства. А в цей час, наприкінці весни 1922 р., вже голодувало (за офіційними даними Центральної комісії допомоги голодуючим) щонайменше 3,8 млн. осіб.

Демографія. Провідні фахівці з Інституту демографії НАН України наголошують, що під час голодомору 1921–1923 рр. **прямі втрати** українського населення склали 935,8 тис. осіб, а **непрямі** визначені у 1029,0 тис. осіб; при цьому абсолютна більшість втрат (87,8%) припала на сільську місцевість [5, с. 25]. Таким чином, сумарна величина загублених життів від цього голодомору сягає майже 2 млн. осіб, а точніше – 1 млн. 964 тис. 800 осіб. Цей показник рівноважний всьому населенню однієї з чотирьох балтійських країн, котрим вдалося захистити свою незалежність у протистоянні з більшовицькою Росією і, таким чином, отримати шанс на цивілізаційний поступ. Дослідники звертають увагу також на певну хвилеподібність протікання і самого голодомору з відповідними людськими жертвами: наростання (1921), піковий період (1922), згасання (1923); за демографічним виміром це відповідно (у %) 31,5, 54,4 та 14,1 [5].

Влада свідомо приховувала всю правду: і про масштаби голоду, і про смертність населення. Попри це опосередковано інформація просочувалась навіть і крізь легальну партійну пресу. В оприлюдненому звіті чергової сесії ВУЦВК (травень 1922 р.) зазначалось: «В цілому ряді місцевостей голод торкнувся робітничого класу. Частина з них

померла, а частина розбіглася від голоду» [22, с. 306]. Тут висловлено занепокоєння лише щодо робітничого класу, який, звісно, для більшовиків був гегемоном революції, а тому мав право на гідне життя коштом експлуататорів (до яких віднесли і селян) з відповідною державною продовольчою підтримкою.

Центральній владі, однак, не вдалося повністю ізолювати Україну від міжнародної підтримки, оскільки вона ще офіційно перебувала в статусі суб'єкта міжнародних відносин. На серпень 1922 р. від американської адміністрації допомоги надійшло 189 млн., від Місії Нансена – 12,2 млн. пайків, а Міжнародного комітету робітничої допомоги – 383 тис. пайків. Більшовицький центр також «допомагав», але з протилежним знаком: Москва не збавляла власних обертів експропріації та наживи від неї: до 1923 р. до Росії було вивезено 9 млн., а на експорт відправлено 13,5 млн. пудів українського зерна.

Цього, однак, явно було замало для нових російських владик, і Кремль вимушено вчиняє низку тактичних кроків, спрямованих на власне самозбереження й отримання достатку, а тому певною мірою починає послаблювати тоталітарний тиск на селянство.

Тактичний відступ: неп і коренізація. Тотальна руйнація економіки, численні людські втрати та меркантильні причини забезпечення власного благополуччя тощо подвигнули більшовицьку владу на деяке коригування внутрішньої політики в напрямку її лібералізації. В сфері економіки орієнтир було взято на «нову економічну політику» (неп), за якої певним чином не заперечувалось індивідуальне підприємництво та ініціатива. В системі ж «центр–периферія»

переорієнтація спрямовувалась на деяке заохочення «аборигенів» шляхом проведення політики «коренізації». Цій темі були присвячені рішення XII з'їзду РКП(б) у 1923 р., якими передбачалось доповнити революційну диктатуру з центру підпорою у вигляді місцевих партійних колаборантів.

На ці «дозволи» чинно й оперативно відреагували в УСРР. Українське керівництво навіть спробувало втрутитись у нищівну політику голодомору та русифікації України. Знаковою в цьому контексті сприймається постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови» від 1 серпня 1923 р. Сама преамбула розпочинається констатацією трьох перешкод, які заважали «визвольному національному процесу»: контрреволюції, голоду і русифікації, з чого постає й офіційне визнання самого факту голоду в попередні роки. З подальшого контексту стає зрозумілим, що опір недругів та голод вже були подолані, а тому обирається шлях на культурну революцію, а саме «українізацію всього державного апарату» [16, с. 196]. Втім це була лише нетривала перерва в українофобській політиці Москви.

1932–1933

Ліберальні поступки влади в сфері економіки та культури дали поштовх у розвитку добробуту, валового продукту і національної самосвідомості українців. Але для Кремля це були небажані і небезпечні речі, оскільки поставала загроза втратити свій ресурс – Україну. І на озброєння знову була взята апробована раніше злочинна стратегія впокорення народу – організація чергового голодомору. Це сталося в 1932–1933 рр.

Ідеологія. Суцільну колективізацію Сталін називав «революцією зверху», чим повністю відкинув більшовицьку доктрину часів жовтневого перевороту щодо того, що «низи не можуть жити по-старому», тобто «революцію знизу». Цього разу «низи» якраз і не бажали, щоб ламали їхній звичний устрій життя. Зокрема, спротив насильницькій колективізації був постійним: лише у 1930 р. зафіксовано понад 4 тис. явищ громадської непокори із залученням близько 1,2 млн. чол. Однак принцип «революційної доцільності» як стратегема диктатури байдуже проігнорував їхнє бажання. Офіційний курс був проголошений на листопадовому (1929) пленумі ЦК ВКП(б). У цьому ж році започатковується практика відбирання хліба після обмолоту прямо з полів на державні заготівельні пункти та елеватори, оминаючи колгоспні комори.

5 січня 1930 р. була ухвалена постанова «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Вся територія радянської держави була поділена (за порядком проведення повної колективізації) на три категорії: 1. Північний Кавказ, Поволжя – весна 1931 р.; 2. Україна, Казахстан, Сибір, Урал, Центр – весна 1932 р.; 3. СРСР у цілому – осінь 1932 р. Але навіть ці гіпертрофічні плани керівництво вирішило прискорити, зокрема, партійний намісник в Україні Косіор запрягся зробити це ще ... до осені 1930 р. І дійсно: з січня 1930 р. в Україні розпочалося масове розкуркулення заможних господарств, під яке підпадало від 3 до 5% всіх сільських садиб і подвір'їв.

«Керівна і спрямовуюча» роль партії виразно простежується у всіх подальших кроках зі знищення українців.

У листопаді 1932 р. було ухвалено постанови Політбюро ЦК КП(б)У та Раднаркому УРСР «Про заходи по посиленню хлібозаготівель», які, за оцінкою Дж. Мейса, «поклали край будь-якій грі в дипломатію. За своїм цинізмом і жорстокістю їм важко знайти аналоги у світовій практиці. Це справжні документи геноциду...» [13, с. 41]. Згідно з надісланими директивами передбачалось повне вилучення всього хліба та продуктів харчування, вводилась тотальна цензура і кримінальна відповідальність за «чутки», пресі заборонялись будь-які згадки про голод, вводились «чорні дошки» – перелік колгоспів-«штрафників», котрим обмежувалось постачання будь-яких не лише продовольчих, але й промтоварів. Стратегічні пріоритети Кремля щодо України переконливо окреслив Дж. Мейс: «По суті, це було безпрецедентне загарбання української території. Ціла армада озброєних до зубів сталінських емісарів рушила проти України, яка помирала в голодних корчах. Це була тотальна агресія...» [13, с. 44].

ВКП(б) виступала ініціатором та творцем ідеологічного обґрунтування, створення законодавчої бази, кадрового та матеріального забезпечення здійснення злочину, контролю за його виконанням, а також проведення дезінформаційної політики для світової спільноти. Осердям **ідеологічного** обґрунтування голодомору стала доктрина класової боротьби та пролетарської культури. В тлумаченні зверхників СРСР пролетарська – означала російську (в розумінні великодержавної). Показовою в цьому контексті постає спроба тодішнього міністра освіти УРСР Ф. Шумського донести навесні 1933 р. до генсека правду про нищення української культури, в т. ч. і

під час особистої зустрічі з ним. Після цього Й. Сталін у листі дає настанову Л. Кагановичу: «Движение за украинскую культуру принимает антирусский характер... Подобная опасность становится все более опасной на Украине» [15, с. 85]. При цьому українськість як об'єкт знищення була для Сталіна пріоритетним завданням: від цього не рятувала навіть партійна належність. Ведучи мову про кадровий корпус КП(б)У, вождь висловився так: «500 тысяч «гнилих элементов», świadомих і несвідомих петлюрівців» [12, с. 57]. Тобто етнічне походження визначало долю навіть члена партії, котрому слід було або повністю «обрусеть», або зникнути з лиця землі.

У **сфері т. зв. законодавства** показовою була постанова ВЦВК і РНК СРСР «Про охорону соціалістичної власності» від 7 серпня 1932 р., прозвана в народі законом про «п'ять колосків». Під приводом боротьби за збереження колгоспного майна (тобто раніше експропрійованої власності селян) вводилась «вища міра соціалістичного захисту». Вироки зводилися фактично до двох варіантів: або розстріл із конфіскацією майна, або позбавлення волі терміном не менше 10-ти років. Лише на початку 1933 р. до смертної кари було засуджено 2110, а до ув'язнення – 54 645 осіб. А порівняння з колосками народилося серед людей як реакція не безжалісність катів, коли за найменшу провину вирок виголошувався найсуворіший.

В **інформаційній сфері** на вжиток було обрано заперечення самого голоду, а також його наслідків. При цьому особлива увага зверталась на створення відповідного враження для зовнішнього світу. Провадився масовий підкуп політиків і журналістів, окремих видань

газет і журналів. Для особливо довірених осіб організовували екскурсійні тури по Радянському Союзу з «новітніми» селами на кшталт «потёмкинских деревень» часів Єкатеріни. До речі, саме в цей час створювався ґрунт для налагодження дипломатичних відносин із США (офіційно встановлено 16 листопада 1933 р.) та іншими західними країнами, і СРСР не жалкував ні зусиль, ні коштів для створення власного позитивного іміджу у світі.

Демографія. Практично перше у світовій літературі наукове обрахування масштабів Голодомору 1932–1933 рр. здійснено українським вченим-практиком. З вересня 1942 по січень 1943 р. в харківській газеті «Нова Україна» було опубліковано 7 статей агронома-статистика С. Соснового, присвячених фактологічній оцінці демографічних втрат України за цей період на підставі офіційних даних переписів населення та економічного стану СРСР. Голод був штучним, його організаторами – радянська влада, а Сталіна дослідник називав «ненажерливим кровопивцею» та «кровожерливим псом» [7]. С. Сосновий порівняв втрати від голодомору з відповідними показниками від перманентного голоду в Індії (1769–1800) та смертністю в часи Першої світової війни (1914–1918). Відсоток втрат української людності в часи голодомору значно перевищує аналогічні в обох згаданих випадках, що засвідчує особливу жорстокість і немилосердність його «творців». Згодом стаття С. Соснового «Правда про голод на Україні в 1932–33 рр.» була передрукована в газеті «Українські Вісті» (Новий Ульм, США) і стала, таким чином, надбанням широкої громадськості і стимулом для подальших пошуків [27]. У тому ж 1950 р.

стаття поширювалась окремою брошурою, а в 1953 р. увійшла (в англійському перекладі) до знакового щодо розкриття злочинів сталінізму видання «The Black Deeds of the Kremlin» («Біла книга про чорні діла Кремля»).

Об'єктивну оцінку людських втрат українців від голодомору продовжив відомий науковець Д. Соловій, котрий спирався на більш повну фактологічну базу, а тому його висновки відрізнялись від попередніх у бік зростання. Вчений стверджував, що не буде великою помилкою припустити, що живих людей знищено було в Україні (УРСР) не 4,8 млн. (за обчисленнями С. Соснового, підкреслюючи при цьому, що й ця цифра страшніша), а близько 7 мільйонів [26]. Слід при цьому зауважити, що оцінки обох дослідників цілком корелюють одні з одними, оскільки С. Сосновий прямих втрат нарахував 4,8 млн., а сукупних (за 1932–1938 рр.) – 7,5 млн. осіб.

Громадська діячка і лікар зі Львова Анна Семенюк порівняла висновки з наукових джерел та різних дослідників і отримала великий розкид оцінок втрат: ОДПУ (офіційна точка зору влади) – 2 млн. 400 тис.; Д. Волгогонов – 3,5–9 млн.; С. Кульчицький, С. Пирожков – 5 млн.; Р. Конквест, Ю. Джаджула – 7,5 млн.; А. Тодул – 8 млн.; С. Прокопович – 9 млн.; німецьке посольство в Москві – 10 млн. [23]. Висновки українських академічних демографів (2009) – 3,9 млн. [21]. В. Марочко зазначає про «щонайменше 7 млн. осіб» [12, с. 58]. Величини у 7 млн. втрат дотримується і сучасний історик В. Сергійчук [25]. Є. Федоренко дотримується точки зору, що за три роки (1930–1933) від голоду померло від 9 до 13 млн. українців; щоденно Україна втрачала 25 000 життів [30, с. 161].

Маніпуляції прикриття злочину.

Організатори голодомору потребували триумфу і з цією метою провели черговий XVII компартійний з'їзд (21.01.–10.02.1934), який помпезно поіменували «з'їздом переможців». А перед цим, замітаючи сліди від вчиненого ними голодомору, в Кремлі «знайшли» його винуватців. Ними стали т. зв. «вредительская группа» «Вольфа–Конрада–Коварского» з Наркомзему СРСР і керівництво багатьох радгоспів та колгоспів, котрі «стремились направити хозяйство Советского Союза на путь создания диспропорций, путь голода и кризиса». Лицемірну виставу продовжили вже на самому з'їзді, на якому керівництво УСРР виступило з самовикриттям за свої «прорахунки». Для масового споживання для совкової людності над наркомземівцями вчинили суд – 75 звинувачених, з них 35 – до вищої міри покарання. Симетрично реагували і в УСРР: 27 квітня 1933 р. місцеве ДПУ розглянуло справу «шкідників» з українського філіалу Наркомзему – 4-х осіб присудили до страти, а решті 10 – тривалі терміни ув'язнення. Зрештою, в 1934 р. розпустили комнезами, котрі під час голодомору заплямували себе злочинним прислужництвом каральним органам; щоправда, справжня причина, очевидно, полягала в іншому – в знелюднених селах вже не було кого мордувати і грабувати.

В історії ж цей з'їзд отримав іншу назву, а саме – «З'їзд розстріляних», оскільки більша частина його делегатів практично одразу по завершенні (протягом 1937–1939 рр.) стала жертвою червоного терору: 1108 делегатів із загальної кількості 1961 були репресовані, а зі складу ЦК ВКП(б) – знищено 110 із 139 партійців. Так один злочин геноциду

перманентно (в душі троцькізму) перетік в інший – безжалісної селекції найближчого оточення на предмет беззастережної відданості.

1946–1947

Післявоєнний голодомор мав чітку мету: повернути населення України до покори Москві. Друга світова війна прокотилася по її території, винищивши мільйони громадян і завдавши нищівної руїни господарству. Але додому поверталися воїни-українці – 2,2 млн. демобілізованих визволителів Європи. В Україну пощастило втрапити і частині колишніх табірників та вивезеної на роботу в Німеччину молоді, окрім тих, кого влада знову запроторила до ГУЛАГу. Всі вони бажали тішитися миром і свободою, але в Кремля щодо них були зовсім інші плани...

Організатори цього голодомору – знову ВКП(б) з її виконавчим та карально-репресивним апаратом. Його безпосереднє виконання розпочато постановою ЦК ВКП(б) і РМ СРСР від 27.09.1946 р., яке було продубльовано і деталізовано українською філією партії (КП(б)У) 30.09.1946 р. А 22 листопада з Москви надходить директива РМ СРСР і ЦК ВКП(б) РМ УРСР і ЦК КП(б)У з вимогою посилення хлібозаготівель й покарання приховувачів хліба. Лейтмотив цієї вказівки однозначний і безжалісний щодо селян: «Партийные и советские органы обязаны решительно пресекать все эти противогосударственные действия, разоблачать и судить укрывателей хлеба, воров и расхитителей, выявить укрываемый хлеб и обеспечить сдачу его государству» [6, с. 128]. Цей злочинний документ, за підписами Й. Сталіна та А. Жданова, є неспростовним доказом

як щодо безпосередньої причетності вищих керівників СРСР до цього голодомору, так і колегіальної відповідальності очолюваних ними організацій та установ.

У 1946 р. вдалося засіяти лише 77,4% від довоєнних обсягів; у цьому ж році від посухи загинуло близько 350 тис. га зернових [6, с. 8, 140]. До цих негараздів спричинилися нестача робочих рук (з усіх працюючих у колгоспах 80% складали жінки), проблеми з технікою, руйнацією інфраструктури тощо. Але центральні органи свідомо визначили непосильні і непомірні для сільського господарства України плани хлібозаготівлі з тим, щоб знову населення відчувало сталеву руку партії.

На 1946 р. для УРСР план здачі хліба було визначено у 362 млн. 750 тис. пудів (рішення від 4 липня). Але апетити Москви зростали: 22 липня для 23 областей план хлібозаготівель було збільшено ще на 50%, а 17 листопада для 17 областей – ще на 100%. Цей нереальний план вдалося виконати лише на 62,4%. До невиконання спричинилася низка чинників: гіпертрофований умоглядний план хлібозаготівель; зруйноване сільське господарство (нестача техніки, приміщень, коней, фуражу та ін.); обмаль робочої сили через демографічні втрати у війні та репресіях та ін.

Безжалісність центральної влади подекуди викликала невдоволення навіть окремих представників партійно-радянської номенклатури, багато з яких перед цим пройшли випробування Другої світової війни, деяких місцевих керівників, які були свідками того, що навіть окупаційна німецька влада не забирала збіжжя з селянських городів. На їхні спроби якимось чином послабити тиск голоду

на населення влада відповідала репресіями. Так, лише в 1946 та першому півріччі 1947 р. було засуджено 1312 голів колгоспів. Прокурор УРСР Р. Руденко, який доповідав про це республіканським зверхникам М. Хрущову і Д. Коротченку, вказував, що він керується постановами ЦК ВКП(б) і наказами Генпрокурора СРСР і вважає сувору міру покарання «правильною» [6, с. 302–305].

Головний концентр директив: вилучення всього зерна, непомірне оподаткування присадибних господарств, карткова лімітація споживання продуктів. Останнє – для «обраних», тобто торкалося в першу чергу партійно-бюрократичного та силового прошарків, а також робітничого контингенту та сільських активістів. Але навіть і цю віддушину піддали жорсткій ревізії: з централізованого постачання хлібом за картками було знято 3 млн. 634 тис. 500 осіб, з них – 2 млн. 892 тис. 100 осіб українських селян [2]. А непомірні податки призвели до фактичного знищення присадибних садів та вирізання домашньої худоби – не було чим платити державі. Але при цьому експорт зерна з України за кордон не припинявся: в 1946–1947 рр. його було вивезено близько 2,5 млн. т.

На території Західної України та Бессарабії, котрі не так давно були включені до складу СРСР і на яких ще залишалися неохоплені колгоспами господарства, виїмка зерна здійснювалась особливо ретельно, в «традиціях» попереднього голодомору, тобто забирали не лише «лишки», а всі придатні до вживання продукти (картоплю, висівки, макуху тощо). За архівними даними, сталінські грабіжники «насилно вивезли з України стільки хліба, скільки лише вдалося» [17, с. 478].

А що ж залишалось українському селянину? Відсутність нормованого робочого дня: праця від світанку до зорі. Відсутність оплати праці: нормування виконаного обраховувалось в мірках радянського «новоязу» – в «трудоднях», за які десь-колись, можливо, колгоспнику щось перепаде. Це «щось», і то для «щасливчиків», становило близько 80 г хліба за один трудодень [6, с. 161]. І на ці злидні мала жити сім'я батька-хлібороба, а на весь інший урожай – розкошувати партійні чиновники та інша радянська номенклатура.

На українофобську стратегію цього голодомору наклався ще один контент – зовнішньополітичний. Розпочиналася «холодна війна» між колишніми союзниками, і Сталін заходився створювати зерновий резерв. Відомо наразі, що західні союзники, зокрема США, пропонували надати продовольчу допомогу, своєрідний повоєнний ленд-ліз для України, однак Кремль рішуче відкинув ці пропозиції.

Демографія. Пік голоду припав на весну 1947 р., але вимоги до хлібозаготівель не зменшувались. Нечуваними репресіями та реквізицією продовольства план на 1947 р. було виконано на 100%. Саме через це і людські жертви були величезними: лише прямих втрат близько 1,5 млн. осіб [2]. За даними амбулаторій, на червень 1947 р. було зафіксовано 1 млн. 154 тис. дистрофіків, і це стосується насамперед тих населених пунктів, де здійснювався бодай якийсь медичний огляд.

Злочин і відповідальність

Яким же чином можна кваліфікувати подібні дії тоталітаризму стосовно інших народів з погляду сучасних

міжнародних політико-правових норм? Відповідь очевидна: **йдеться про послідовну, цілеспрямовану державну політику геноциду**, яка була і залишається стратегічним засобом Росії щодо утвердження власних геополітичних та великодержавних інтересів.

Генеральна Асамблея ООН у своїй резолюції від 11 грудня 1946 р. оголосила, що геноцид є злочином, який порушує норми міжнародного права і проти якого необхідно вживати запобіжних заходів і карати за його вчинення. Зокрема, ст. 2 передбачає: «Під геноцидом слід розуміти такі дії, що чиняться з наміром знищити, цілком або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку: вбивство членів такої групи; заповідання серйозних тілесних пошкоджень або розумового розладу членам такої групи; навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на цілковите або часткове фізичне винищення її; заходи, розраховані на запобігання дитородінню у середовищі такої групи; насильна передача дітей з однієї групи людей в іншу» [19, с. 63–64].

Автор самого терміна «геноцид» **Рафаель Лемкін вважав обов'язковим його застосування не лише проти нацизму, але й проти «комуністичної кампанії геноциду» проти різних народів**; при цьому голодомор українського народу як геноцид він вважав найогиднішим масовим злочином держави в історії людства. Вимогу засудження цього злочину в ООН він обстоював протягом усього життя, присвятивши цьому окреме політико-правове обґрунтування [11]. І саме працю Р. Лемкіна «Радянський геноцид в Україні» в 2015 р. російська влада віднесла до списку екстремістської літератури.

Верховна Рада України 21 листопада 2002 р. ухвалила Постанову № 2432 «Про проведення парламентських слухань в пам'ять жертв Голодомору 1932–1933 років». 14 травня наступного року відбулося спеціальне засідання щодо підсумків вивчення цього питання, але знадобилося ще декілька років копіткої роботи, щоб зробити конструктивний законодавчий крок в цьому напрямку. 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», **яким визнала голодомор геноцидом українського народу**. 11 грудня 2018 р. аналогічну ухвалу прийняв Сенат США. Станом на 2019 р. Голодомор 1932–1933 років геноцидом українського народу офіційно визнали 19 країн світу, серед яких Австралія, Ватикан, Грузія, Канада, Колумбія, Мексика, Польща, Португалія, Угорщина та інші.

13 січня 2010 р. Апеляційний суд Києва розглянув провадження про Голодомор 1932–1933 рр. за статтею 442 Кримінального кодексу України (ч. 1) про злочин геноциду і визнав особисту провину низки тодішніх партійних керівників, зокрема Й. Сталіна, В. Молотова, Л. Кагановича, П. Постишева, С. Косіора, В. Чубаря та М. Хатаєвича [18]. Велими прикметно, що саме процесуальне провадження здійснювалось за президентства В. Ющенка, а його завершення встигли зробити до настання каденції В. Януковича, коли саму справу могли істотно загальмувати або й просто покласти у шухляду.

Заключний документ Апеляційного суду прикметний низкою принципів висновків, котрі створюють підставу для розгортання подальших проваджень у цьому напрямку. Насамперед йдеться

про кваліфікацію Голодомору як злочину проти людства, як злочину геноциду української нації. Визначено безпосередню відповідальність вищого партійно-радянського керівництва СРСР за геноцид та розкрито процесуальність законодавчого й управлінського його здійснення. Вказано поіменно на головні ролі в ідеологічному забезпеченні, плануванні, організації і здійсненні злочину геноциду. Наголошено при цьому, що керівництво злочином здійснювала «неукраїнська інтернаціональна група». А ретельний аналіз юридичних підстав у сфері міжнародного та національного права дав можливість зробити висновок про те, що «відсутні будь-які заборони для застосування [ч. 1 ст. 442 ККУ] у зворотному часі щодо дій Сталіна [та ін.]» [18]. Це створює надію на те, що справедливий присуд щодо вчинення геноциду отримають не лише партійні бонзи, але й всі причетні до нього суб'єкти, включаючи і державний рівень. В заключній частині Постанови суд констатував, що кримінальну справу, що порушена проти організаторів геноциду за фактом його вчинення, слід закрити у зв'язку зі смертю звинувачених.

Своєрідне пожвавлення в процесуальному провадженні злочину Голодомору розпочалося лише в жовтні 2019 р. За статтею 442 КК України СБУ зареєструвало нову справу щодо виконавців цього злочину. Сутність зроблених висновків торкалась всіх трьох хвиль голодоморів. Зокрема, з'ясовано, що власна назва злочину геноциду, вчиненого комуністичним тоталітарним режимом у 1932–1933 роках проти української нації – Голодомор; події, що сталися у 1921–23 та 1946–47 рр., запропоновано кваліфікувати як «масові штучні

голоди» [8]. У висновках містяться також оцінки демографічних втрат у кожній із «хвиль»: 1921–1923 рр. – 3,5 млн. осіб, 1932–1933 рр. – 10,5 млн. осіб (включно з Доном і Кубанню), 1946–1947 рр. – 1,5 млн. осіб. Самі демографічні втрати, як і методика їх виявлення, викликали неоднозначне сприйняття науковою громадськістю і стали предметом живих дискусій та політичних дискурсів.

Восени 2021 р. навколо втрат від Великого Голоду знову спалахнула дискусія, спровокована результатами підрахунків, здійснених в рамках ініційованого СБУ нового розслідування. Було названо 10,5 млн. жертв, з яких в адміністративних межах УРСР – 9,1 млн., а на Дону та Кубані – 1,4 млн. [4]. Авторам висновку закидали концептуальну та методологічну упередженість, розмивання самого цілепокладання у діях влади, тобто геноциду саме української нації [3]. У цьому вгадується давня облудна теза Кремля про те, що в цих роках голодували по всьому Союзу, а не лише в Україні, відчували нестачу продуктів і помирали не тільки українські селяни, а й представники інших народів.

Певне занепокоєння викликає запропонована градація за сутнісними критеріями хвиль голодоморів. Насамперед йдеться про їх кодифікацію, зокрема, іменування одного конкретного штучного голоду (1932–1933) як «Голодомору», а інших – як «масових штучних голодів». **Наразі в усіх трьох випадках мали місце і «масові штучні голоди», і «голодомори».** При цьому перша номінативна складова означає стан життєдіяльності українського суспільства, спричинений тоталітарною владою, а друга – фіксує його наслідок, результат здійснення цього дійства, тобто смерть значної частини

української нації. Не менш важливою є **дефініція самого терміна «голодомор»:** в одному випадку він постає власним іменем, персоніфікованою назвою конкретного сушого, в даному разі трагічних подій 1932–1933 рр., в іншому – позначає явище, процес, котрий має певні атрибутивні ознаки, в даному випадку – позбавлення ресурсів для існування з настанням летального стану значної частини конкретного етносу. Номінація «масовий штучний голод», по суті справи, вилучає або не охоплює **результативність здійснення голоду**, тобто його мети та кінцевого результату у вигляді смерті об'єктів застосування цього дійства чинною тоталітарною владою. А тому цей конструкт (штучні голоди, а не голодомори) не охоплює своєю семантикою всю процесуальність злочинів геноциду, котрі здійснювалися в 1921–1923 і 1946–1947 рр.

Засадничою нормою міжнародного права є **судження за прецедентом**, за якого процесуальне провадження здійснюють та висновують за тими чи іншими аналогічними справами в минулому. Така практика судочинства є чи не найбільш звичною у Великій Британії, особливо в тих випадках, коли те чи те правопорушення не досить чітко кодифіковано в існуючій нормативній базі, а отже, виникає потреба в оперті на традицію.

Як зазначає відомий вчений-правник В. Василенко, «Україна неодноразово заявляла, що не пов'язує визнання Голодомору геноцидом з міжнародно-правовою відповідальністю Російської Федерації і не висуватиме до неї жодних претензій. Однак це не виключає права фізичних осіб – нащадків жертв Голодомору-геноциду висувати претензії до РФ

як до держави, яка вважає себе продовжувачем СРСР» [1, с. 40]. Позиція досить дивна і неконструктивна, оскільки засвідчує відсутність намірів офіційної влади України довести розслідування злочину геноциду до свого логічного завершення з визначенням відповідальності всіх суб'єктів злочину незалежно від їх ієрархічної належності та часової відстані. Очевидно, що необхідно активізувати діяльність у цьому напрямку, використовуючи в тому числі і світовий досвід. Історичним прецедентом у цій справі можуть слугувати два фундаментальних провадження: перше – Нюрнберзький процес, присвячений правовій оцінці злочинів нацизму, і друге – позиція Держави Ізраїль щодо з'ясування відповідальності за вчинення злочину Голокосту.

Злочин проти людства (людяності) вперше став предметом судочинства після Другої світової війни у Нюрнберзі. 8 серпня 1945 р. було ухвалено Лондонський статут – міжнародний договір, що визначав порядок судочинства для міжнародних та американських трибуналів, які були спеціально створені для процесу над злочинами нацизму. Саме на цьому процесі і було введено поняття «злочин проти людяності (людства)». На лаві підсудних опинилися 24 високопосадовці Третього Рейху, починаючи з Г. Герінга, Р. Гесса, Р. Лея і закінчуючи М. Борманом (заочно), яким 1 жовтня 1946 р. було оголошено вирок. Надзвичайно важливою обставиною стало те, що звинувачення спрямовувались також на певні групи та організації, до яких належали підсудні. Вчинені злочини були кваліфіковані за спрямованістю та об'єктами дії. Доведено, що всі підсудні є причетними до **злочинів проти світу**, оскільки вони «брали

участь у плануванні, підготовці, розв'язуванні та веденні агресивних війн, які також були війнами на порушення міжнародних договорів, угод та зобов'язань». Керівництво нацистської Німеччини цілеспрямовано планувало і намагалося здійснити агресивну війну проти всього світу, агресивні дії проти Австрії та Чехословаччини, агресію проти СРСР, союзну співпрацю з авторитарними Італією та Іспанією та ін.

Серед **воєнних злочинів** були викремлені: вбивства на окупованих територіях, вбивства підневільних людей у спеціальних таборах, руйнування міст і сіл і спустошення інфраструктури загарбаних земель, а також **германізація** населення окупованих територій. Системний характер мали також і **злочини проти людяності**: переслідування, репресії, знищення без суду і слідства «ворогів» нацистської держави, масова практика вбивств, торгтур, катувань, приниження, переслідування цивільного населення. Принципове значення має також вирок Нюрнберзького трибуналу щодо кримінальної відповідальності **колегіальних структур**: винними у злочинах були визнані НСДПН (партійне керівництво), гестапо, СС, СД та СА. Інакше кажучи, офіційного осуду зазнав весь **ідеологічний та карально-репресивний апарат** нацистської Німеччини.

Міжнародне право взяло також до своєї компетенції і **злочини проти конкретної національної групи (етносу), зокрема євреїв**. Було доведено, що нацистський режим здійснював проти цієї спільноти політику її цілеспрямованого знищення, яка отримала назву **Голокосту**. На виконання ухвалених рішень в 1952 р. уряди ФРН та Ізраїлю уклали **Угоду про репарації**, за якою

німецька сторона виплатила останньому \$3,5 млрд. 31 грудня 1953 р. Бундестаг ФРН ухвалив Закон про компенсацію, за яким відшкодування належало вчинити деяким категоріям громадян (переміщеним, емігрантам та ін.), котрі зазнали утисків від нацистського режиму.

Згодом відповідні законодавчі акти щодо жертв Голокосту ухвалили Угорщина (1991), Польща (1997), Норвегія (1998), Бельгія (2008), Литва (2009) та ін.; 6 жовтня 2021 р. уряд Німеччини встановив пенсію євреям, котрі пережили блокаду Ленінграда. З 2000 року німецький фонд «Пам'ять» зобов'язався надати одноразову компенсацію деяким іншим категоріям постраждалих від нацизму – в'язням концтаборів, мешканцям гетто, дітям-в'язням, примусово вивезеним робітникам на фермах. В останньому випадку німецька сторона взяла на себе відповідальність не лише перед представниками єврейської спільноти, але й інших народів, котрі постраждали від нацистів.

Аналогічно до нацистської партійно-радянська система СРСР має повноцінно відповісти за вчинений геноцид української нації. Причому до відповідальності мають бути притягнуті не лише зверхники цієї тоталітарної держави як ідеологи та організатори злочину, але й ті органи та структури, котрі були його безпосередніми виконавцями. В даному разі йдеться про вчинення проти них процесуального провадження як проти злочинних угруповань чи груп з усіма наслідками правочинства. Українське законодавство, попри існуючі прогалини, створило достатню правову базу для притягнення до відповідальності не лише фізичних та юридичних суб'єктів, але й злочинних спільнот [20].

Громадська активістка А. Семенюк стверджує, що існують переконливі докази того, що злочин геноциду 1932–1933 рр. має «ознаки воєнного злочину проти мирного населення, проти дітей, сільських жінок і старших чоловіків. Бо молодих, дужих чоловіків цілеспрямовано вивезли на якісь будівельні роботи чи посадили до в'язниці раніше. Чоловіче сильне населення не змогло захистити свої родини, бо його, по суті, не було» [28]. Слід додати, що війна проти мирного населення велась у той спосіб, який у ХХІ ст. назвуть «гібридним», тобто без оголошення репресій, з використанням будь-яких знесилюючих та провокаційних засобів, підступами та обманом тощо. Закономірний висновок А. Семенюк: злочини голодоморів радянського режиму проти України мають розглядатись у Міжнародному суді ООН в Гаазі, необхідно здійснити Нюрнберг-2 над злочинним комунізмом [23; 28]. Нагадаємо, що лише у 2002 р. було створено Міжнародний кримінальний суд (Гаага, Нідерланди), який у своїй діяльності спирається на засади Римського статуту. Саме до його компетенції відносяться справи про геноцид, злочини проти людяності і військові злочини. Оскільки злочин геноциду шляхом голодомору не має строку давності, маємо певність, що його організатори, всі відповідальні організації та органи, злочинні групи та виконавці бодай з часом, але неодмінно стануть об'єктами звинувачення в цьому високому суді.

Висновки

Російська держава в різних формах свого історичного існування (Московське царство, Російська імперія, СРСР, РФ) у своєму ставленні до української

нації використовувала і продовжує використовувати ідеологію та практику геноциду. Це проявляється в цілеспрямованих діях з метою повного або часткового винищення української національної групи, котрі скеровані на її насильницьку ліквідацію шляхом знищення фізичної та етнічної ідентичності, загарбання територіальних, ресурсних та культурних здобутків цієї нації. Подібні дії цілковито відповідають визначенню геноциду в документах ООН та інших міжнародних установ і вимагають безумовної політичної та кримінальної відповідальності їх ідеологів, організаторів та виконавців.

Існують незаперечні докази того, що практика геноциду щодо українців була звичною стратегією політики Росії в різні періоди її історії. Переконливим підтвердженням систематичності та цілеспрямованості таких злодіянь слугують факти геноциду народу України, починаючи від Переяславської угоди і до наших днів, шляхом фізичного вигублення людності окремих сіл, міст та цілих регіонів, насильницької ліквідації окремих страт та прошарків українського суспільства, масової депортації населення за межі автохтонних українських земель і утримання в несприятливих для проживання умовах, позбавлення української нації її духовних надбань і культури шляхом заборон, нищення та привласнення для власного вжитку та ін.

У ХХ ст. геноцид української нації поповнився практикою голодоморів – цілеспрямованого створення владою умов нестачі продуктів харчування з подальшим настанням штучного голоду та масовою смертю людей від нього. Об'єктивні оцінки свідчать про існування трьох періодів таких голодоморів: 1921–1923 рр.,

1932–1933 рр. і 1946–1947 рр. Враховуючи часовий проміжок між поколіннями, можна з певністю стверджувати, що злочинна влада переслідувала мету перешкодити зростанню нових поколінь, розриваючи родинну та культурну спадковість між ними, спроможних відстояти свої права та зберегти власну національну ідентичність. І не випадково під час кожного з голодоморів переважною частиною втрат були померлі діти. Під час кожного з голодоморів українська нація зазнала непоправних людських, політичних, культурних, інтелектуальних, економічних, матеріальних та інших втрат. Голодомори як злочини геноциду визнані Верховною Радою України, парламентами 19 держав світу, низкою поважних міжнародних організацій та інституцій.

Вся повнота відповідальності за вчинені злочини геноциду покладається на окупаційну російську владу в Україні. Створена нею партійно-радянська система тоталітарного правління поєднала в собі функції ідеологічного обґрунтування, організаційного провадження та безпосереднього виконання фізичного знищення значної частини української нації. Ідеологічна компонента знаходилась у віданні правлячої партії – ВКП(б) (КПРС), строго організованої ієрархічної структури з жорстким централізованим єдиновладдям і поєднувала в собі доктрини тоталітаризму та великодержавного шовінізму. Організаційна – включала вертикаль управлінських та виконавчих структур з особливою наглядовою роллю карально-репресивних органів. Виконавча складова формувалась на основі повноважень і представників останніх з широким залученням безпосередніх операторів акцій з кола місцевих колаборантів.

Відповідно до кримінального права суб'єктом відповідальності постає сторона, щодо якої доказово зроблено висновок про її безпосередню участь у спричиненні дій, кваліфікованих згідно з існуючим законодавством як протиправні, тобто злочинні. Сучасне національне і особливо міжнародне право до суб'єктів відповідальності відносить як дії окремих індивідів, так і певних спільнот, включно з найвищими рівнями їх самоорганізації на рівні держави. В такому контексті **відповідальність за злочин голодомору-геноциду розмежується на чотири рівні: особиста, колективна, колегіальна, державна.** Це дає підставу для відкриття кримінального провадження не лише проти тих чи інших персоналій, причетних до організації голодоморів, але й проти самої держави (СРСР), політичних структур (ВКП(б)–КПРС), управлінських та силових органів (наркомати та НКВД тощо), виконавчих угруповань та груп (комнезами, буксирні бригади тощо).

Незалежна Україна здійснила низку кроків щодо кримінального засудження винуватців голодоморів. Верховна Рада України 21.11.2002 р. ухвалила Постанову № 2432 «Про проведення парламентських слухань в пам'ять жертв Голодомору 1932–1933 років», а 28.11.2006 р. ухвалила закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», **яким визнала голодомор геноцидом українського народу.** 13.01.2010 р. Апеляційний суд Києва розглянув провадження про Голодомор 1932–1933 рр. за статтею 442 Кримінального кодексу України (ч. 1) про злочин геноциду і визнав особисту провину низки тодішніх партійних керівників, зокрема Й. Сталіна, В. Молотова, Л. Кагановича, П. Постишева, С. Косіора, В. Чубаря та М. Хатаєвича.

Заключний документ Апеляційного суду прикметний низкою принципів висновків, котрі створюють підставу для розгортання подальших проваджень у цьому напрямку. Насамперед йдеться про кваліфікацію Голодомору як злочину проти людства, злочину геноциду української нації. Визначено також безпосередню відповідальність вищого партійно-радянського керівництва СРСР за геноцид та розкрито процесуальність законодавчого та управлінського його здійснення. Необхідно домогтися, щоб злочин геноциду проти української нації з боку СРСР став предметом слухання Міжнародного суду ООН в Гаазі, тобто щоб відбувся Нюрнберг-2. Цю роботу необхідно продовжувати і поглиблювати, оскільки позиція Росії щодо України не зазнала жодних позитивних змін. Нинішня гібридна війна, яку РФ провадить проти України, є проявом і продовженням її багатівкової стратегії щодо українського народу з метою позбавлення його фізичного та цивілізаційного існування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка. Київ: Вид. Олени Теліги, 2009. 48 с.
2. Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: злочини проти народу. Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. 265 с.
3. Гадзинська І. «Десять мільйонів п'ятсот тищ. І крапка». Українцям нав'язують джерельні дані про 10,5 мільйонів жертв Голодомору. URL: texty.org.ua/articles/104928/desjat-milioniv-pjatsot-tyshch-i-krapka-ukrayintsjam-navjazujut-superechlyvi-dani-pro-105-miljoniv-zhertv-holodomoru/ (дата звернення: 17.11.2021).
4. Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань / упор.:

- О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк. Київ: Вид-во Марка Мельника, 2021. 520 с.
5. Гладун О. М., Рудницький О. П., Кулик Н. В. Демографічні втрати України під час першого радянського голодомору 1921–1923 рр. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 4 (38). С. 12–29.
6. Голод в Україні. 1946–1947. Документи і матеріали / гол. упор. О. М. Веселова. Київ–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1996. 376 с.
7. Джулай Д. «Сталін – кровожерливий пес». Унікальна історія вченого, який першим довів штучність Голодомору [Інтерв'ю з О. Салтаном]. URL: radiosvoboda.org/a/holodomor-sosnovy/29615222.html (дата звернення: 23.11.2018).
8. Звернення експертів, науковців, дослідників Голодомору-геноциду 1932–1933 років до української громадськості. URL: golodomormuseum.org.ua/news-museyi/zvernennia-expertiv-naukovtiv... (дата звернення: 08.12.2021).
9. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор / пер. з англ. Київ: Либідь, 1993. 384 с.
10. Крисаченко В. С. Російська політика геноциду: об'єкти, інтереси, стратегія. *Політологічний вісник*. 2019. Вип. 83. С. 26–39.
11. Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні. Стаття 33 мовами / упор. Олеся Стасюк. Київ: Вид. Марко Мельник, 2020. 256 с.
12. Марочко В. Листування Й. Сталіна і Л. Кагановича у червні–серпні 1932 р.: технологія голодомору. *Краєзнавство*. 2013. № 4. С. 55–58.
13. Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 34–48.
14. Москаленко В. Ф., Яворовський О. П., Сахарчук І. М. Овксентій Васильович Корчак-Чепурковський: маловідомі сторінки біографії (до 155-річчя від дня народження). *Environment & Health*. 2012. № 3. С. 74–80.
15. Мужук Л. Тридцять третій. *Пам'ять століть*. 2008. № 5–6 (74–75). Вересень–грудень. С. 51–89.
16. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів / упор. М. І. Панчук (керівник) та ін. Київ: Наукова думка, 1994. 560 с.
17. Павлів О. В. Голодомор 1946–1947 років. Регіони Західної України та Бессарабії. *Молодий вчений*. 2016. № 5 (32). Травень. С. 477–480.
18. Постанова Апеляційного суду міста Києва за кримінальною справою, порушеною за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках. 13 січня 2010 р. URL: old.uinp.gov.ua/publication/postanova-apelyatsiinogo-sudu-mista-kieva-za-kriminalnoyu-spravoyu-porushenoyu-za-faktom (УІНП, 2021).
19. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / упоряд. Ю. К. Качуренко. 2-ге вид. Київ: Юрінформ, 1992. 199 с.
20. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, виконані стійкими злочинними угрупованнями: Постанова Верховного Суду України № 13 від 23.12.2005. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-05
21. Рудницький О. П. Висновки експерта. 2009. 49 с. URL: idss.org.ua/golodomor/pdf/expert.pdf
22. «Секретно. Не для печаті». До 75-річчя Голодомору-геноциду 1932–1933 / голова редакційної колегії Іванченко-Іванова Р. П. Київ: КиМУ, 2008. 418 с.
23. Семенюк А. Слідами голодоморів і репресій. Київ: Духов. вісь, 2008. 52 с.
24. Сербин Р. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді. 2-ге вид. Торонто: Українсько-Канадський Дослідчо-Документаційний Центр, 1995. 700 с.
25. Сергійчук В. Документи переконують: втрати українства від голодомору 1932–1933 років – щонайменше сім мільйонів. *Народна творчість та етнологія*. 2016. № 3. С. 11–41.
26. Соловій Д. Голод у системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні. *Український збірник*. 1959. Кн. 15. С. 3–61.

27. Сосновий С. Правда про голод на Україні в 1932–33 рр. *Українські Вісті*. Новий Ульм, 1950. Ч. 10–11.

28. Терещук Г. Справу Голодомору має розглядати Гаазький суд: інтерв'ю з А. Семенюк. URL: radiosvoboda.org/a/1930949.html (дата звернення: 16.01.2010).

29. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / упоряд. Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ: Рад. письменник, 1991. 584 с.

30. Федоренко Є. Український «голо-кост» (до 75-річчя голодомору в Україні). *Українознавство*. 2008. № 3. С. 162–165.

31. «Форін Офіс та Голодомор» – збірки британських документів про Україну та Великий Голод 1932–1933 рр.: уривки із книги. *Золоті ворота*. 1993. Вип. 4. С. 68–78.

32. Щербатюк В. М. Голод як засіб насильницького впровадження більшовицької політики в українському селі. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 83. С. 38–45.

REFERENCES

1. VASYLENKO, V. (2009). *The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine as a crime of genocide: a legal assessment*. Kyiv: Olena Teliga Printing House. 48 p. [in Ukr]

2. VESELOVA, O. (2000). *Holodomors in Ukraine 1921-1923, 1931-1933, 1946-1947: crimes against the people*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. 265 p. [in Ukr]

3. GADZINSKAIA, I. Ten million five hundred thousand. And the point. Sources on 10.5 million Holodomor victims are being imposed on Ukrainians. [online] Available at: texty.org.ua/articles/104928/desjat-milioniv-pjatsot-tyshch-i-krapka-ukrayintsjam-navjazujut-superechlyvi-dani-pro-105-miljoniv-zhertv-holodomoru/ [Accessed 17.11.2021]. [in Ukr]

4. *Genocide of Ukrainians 1932-1933 on the basis of pre-trial investigations*. Kyiv: Mark Melnyk Publishing House, 2021. 520 p. [in Ukr]

5. GLADUN, O., RUDNYTSKYI, O., KULIK, N. (2019) Demographic losses of Ukraine during the first Soviet famine of

1921-1923. *Demography and social economy*. № 4 (38). Pp. 12-29. [in Ukr]

6. *Famine in Ukraine. 1946-1947. Documents and materials* (1996). Kyiv-New York: Published by M.P. Kots. 376 p. [in Ukr]

7. DZHULAI, D. «Stalin – a bloodthirsty dog». A unique story of a scientist who was the first to prove the artificiality of the Holodomor [*Interview with O. Saltan*]. [online] Available at: radiosvoboda.org/a/holodomor-sosnovy/29615222.html [Accessed 23 November 2018]. [in Ukr]

8. *Address of experts, scientists, researchers of the Holodomor-genocide of 1932-1933 to the Ukrainian public*. [online] Available at: golodomormuseum.org.ua/news-museyi/zvernennia-expertiv-naukovtiv... [Accessed 8 December 2021]. [in Ukr]

9. CONQUEST, R. (1993). *Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Holodomor*. Kyiv: Lybid, 384 p. [in Ukr]

10. KRYSAHENKO, V. (2019). Russian policy of genocide: objects, interests, strategy. *Political Science Bulletin*. №. 83. Pp. 26-39. [in Ukr]

11. LEMKIN, R. (2020). *Soviet genocide in Ukraine. Article on 33 languages*. Kyiv: Marko Melnyk Publishing House, 256 p. [in Ukr]

12. MAROCHKO, V. Correspondence of J. Stalin and L. Kaganovich in June-August 1932: the technology of the Holodomor. *Local lore*. 2913. № 4. Pp. 55-58. [in Ukr]

13. MACE, J. (1995). Political causes of the Holodomor in Ukraine (1932-1933). *Ukrainian Historical Journal*. № 1. Pp. 34-48. [in Ukr]

14. MOSKALENKO, V., YAVOROV-SKYI, O., SAKHARCHUK, I. (2012). Ovksentii Vasyliovych Korchak-Chepurkovskyi: little-known pages of the biography (to the 155th anniversary of his birth). *Environment & Health*. № 3, Pp. 74-80. [in Ukr]

15. MUZHUK, L. (2008) Thirty-third. *Memory of centuries*. № 5-6 (74-75). September-December. Pp. 51-89. [in Ukr]

16. PANCHUK, E., comp., (1994). National relations in Ukraine in the XX century. In: *Collection of documents and materials*. Kyiv: Naukova Dumka, 560 p. [in Ukr]

17. PAVLIV, O. (2016) The Holodomor of 1946-1947. Regions of Western Ukraine and Bessarabia. *Young scientist*. № 5 (32). May. Pp. 477-480. [in Ukr]
18. Resolution of the Court of Appeal of the city of Kyiv on a criminal case initiated on the fact of genocide in Ukraine in 1932-1933. January 13, 2010. [online] Available at: old.uinp.gov.ua/publication/postanova-apelyatsiinog-osudu-mista-kieva-za-kriminalnoyu-spravoyu-porushenoyu-za-faktom (UINP, 2021). [in Ukr]
19. KACHURENKO, Yu., comp., (1992). Human rights. In: *International treaties of Ukraine, declarations, documents*. 2nd ed. Kyiv: Jurinform, 199 p. [in Ukr]
20. On the practice of consideration by courts of criminal cases on crimes committed by stable criminal groups. In: *Resolution of the Supreme Court of Ukraine № 13 of 23.12.2005*. [online] Available at: zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-05. [in Ukr]
21. RUDNYTSKYI, O. (2009). *Expert conclusions*. 49 p. [online] Available at: idss.org.ua/golodomor/pdf/expert.pdf. [in Ukr]
22. IVANCHENKO-IVANOVA R., comp., (2008). *Secret. Not for print. To the 75th anniversary of the Holodomor genocide of 1932-1933*. Kyiv: Kyiv National Medical University, 418 p. [in Ukr]
23. SEMENYUK, A. (2008). *In the wake of famines and repressions*. Kyiv: Dukhov. Axis. 52 p. [in Ukr]
24. SERBIN, R. (1995). *Famine 1921-1923 and the Ukrainian press in Canada*. 2 ed. Toronto: Ukrainian-Canadian Research and Documentation Center. 700 p. [in Ukr]
25. SERHIICHUK, V. (2016) Documents convince: the loss of Ukrainians from the Holodomor of 1932-1933 – at least seven million. *Folk art and ethnography*. № 3. Pp. 11–41. [in Ukr]
26. SOLOVII, D. (1959). Famine in the system of colonial domination of the CPSU Central Committee in Ukraine. *Ukrainian collection*. Book. 15. Pp. 3-61. [in Ukr]
27. SOSNOVYI, S. (1950). The truth about the famine in Ukraine in 1932-1933. *Ukrainian News* (New Ulm). Vol. 10-11. [in Ukr]
28. TERESHCHUK, G. The Holodomor case is to be considered by the Hague tribunal – researcher [Interview with A. Semenyuk]. [online] Available at: radiosvoboda.org/a/1930949.html [Accessed 16 January 2010]. [in Ukr]
29. KOVALENKO L., MANIAK V. comp. (1991). *33rd: Famine: People's Book-Memorial*. Kyiv: Rad. writer, 584 p. [in Ukr]
30. FEDORENKO, Ye. (2008) Ukrainian «Holocaust» (to the 75th anniversary of the Holodomor in Ukraine). *Ukrainian Studies*. № 3. Pp. 162–165. [in Ukr]
31. "Foreign Office and the Holodomor" (1993). A collection of British documents about Ukraine and the Great Famine of 1932–1933: Excerpts from the book. *Golden Gate*. №4, pp. 68-78. [in Ukr]
32. SHCHERBATIUK, V. (2014). Hunger as a means of forcible implementation of Bolshevik policy in the Ukrainian countryside. *Gileya: scientific bulletin*. №. 83. Pp. 38-45. [in Ukr]